

Холмщина/ Східна Люблинщина у 1942 році

Попередні завваги

Хочу висловити щиру вдячність організаторам за запрошення до участі в роботі Українсько-польського Форуму істориків.

Як на мою думку, то добре, що накінець моя рідна Холмщина дочекалася, що на неї звернули увагу на такому високому науковому рівні міждержавного обговорення долі її споконвічних мешканців, позбавлених своєї історичної Малої Батьківщини внаслідок польсько-українського етнічного протистояння.

Само собою зрозуміло, що українсько-польське міжнаціональне протистояння склалося не під час Другої світової війни, а тим більше, не в результаті її завершення. Воно визрівало впродовж століть через відсутність в українців власної державності і підпорядкування собі їх земель сусідніми державами. Оскільки в даному випадку я повинен визначити власний стосунок до конкретних подій на окреслених теренах у визначений час, то на тому і зупинимося.

Однак, як на мене, трагедія українців Холмщини і Південного Підляшшя не розпочалася у 1942 р., а з самого початку Другої світової війни. Тепер, з висоти часу, цілком зрозуміло, що політика польської влади часів Другої Речі Посполитої щодо місцевих українців не змінилася, а польське національне підпілля спробувало, не без допомоги німецької окупаційної влади, завершити їх ліквідацію як частини українського етносу.

Оговтавшись від пережитого шоку вересневої поразки 1939 р. і фактичного поділу Польської держави між Німеччиною та СРСР, польські підпільні осередки взялися за втілення у життя давніх намірів викорінення

українців з теренів своєї можливої державності. Тому, на мою думку, варто б щонайменше говорити про антиукраїнську кампанію від початку війни і до подій 1943 р. на Волині, бо все, що діялося на Холмщині після них, зображується як *відплатна акція*, хоч насправді таке пояснення немає нічого спільного з правдою життя.

Займаючись проблемою автор намагається якомога ширше залучити матеріал і документи з архівосховищ, крім обох наших держав, ще з Канади, де зосереджені відповідні фонди.

Спроба створення німецького життєвого простору

Не є ніякою таємницею, що пригнічені міжвоєнною Польщею холмщаки з підляшуками ілюзорно сподівались, що з її поразкою зміниться на краще їх становище, тим більше, що німецька окупаційна влада українцям обіцяла відновити їх державність. Вперше в історії Польщі на Холмщині відкрились українські школи, було повернуто українцям православні храми, створено самоврядні допоміжні структури, підконтрольні окупаційній владі, створено українську допоміжну поліцію, поряд з польською. Проте дуже швидко українці зрозуміли, що всі ці заходи – облуда. Їх мета полягала не у сприянні українцям у відновленні національного життя, а в утриманні та посиленні українсько-польського, чи польсько-українського протистояння.

Яскравим прикладом того може слугувати спроба створення на теренах Холмщини *життєвого простору* для німців. Ганс Франк під час розмови з *Адольфом Гітлером* у березні 1941 р. заручився підтримкою останнього щодо перетворення Генеральної губернії протягом 15-20 рр. на *німецький край*. А вже наступного місяця у промові з нагоди дня народження фюрера Франк публічно заявив, що «долина Вісли від витоків до впадіння у море в майбутньому буде такою самою як тепер долина Рейну»¹. Далі – більше. У серпні наступного року у Львові Франк відверто сказав про те, що

¹ Цит.за: Bonusiak W. *Polska podczas II wojny światowej*, Rzeszów, 1999, s.183

Генеральна губернія – це «поселенський терен великонімецького Рейху», і навіть «німецька батьківщина»².

Наведене не було якоюсь особистою вигадкою краківського правителя, а частиною далекосяжних планів держави, які, на щастя, ніколи остаточно не втілилися у життя. Тим не менше, у березні 1942 р. керівник гестапо *Генріх Гімлер*, який відповідав за реалізацію Генерального східного плану (*Generalplan Ost*), узгодив з Гансом Франком питання щодо утворення на теренах Генеральної губернії перших німецьких поселень³. Для цього передбачалося виселити з Південно-Східної Холмщини орієнтовно 100-110 тис. осіб польської та української національності, а на їх господарствах поселити родини етнічних німців і напівнімців з різних регіонів Центральної та Східної Європи. Як свідчать записи зі *Щоденника* Ганса Франка – це мали бути 1200 родин босняцьких, 1000 родин бессарабських, 200 родин сербських, 2000 родин ленінградських, 4000 родин балтійських, 500 родин волинських німців. Разом це мало скласти 10 тис. родин або 50-60 тис. осіб. Як згадував особистий лікар Гімлера *Керстен*, шеф гестапо ще на початку 1941 р. планував переселити у Східну Польщу (переважно на українські етнічні землі) 8,5 млн. голландців⁴.

Потрібно зауважити, що 80 % з передбачуваних поселенців не були селянами і не могли господарювати на землі. Отже, працювати у цих господарствах повинно було місцеве населення або переміщені з інших повітів особи. Що ж до самих переселенських акцій, то перші виселення українців і поляків датовані вже листопадом 1941 р. і лютим 1942 р., хоч широкомасштабна акція розпочалася у листопаді 1942 р⁵.

При переселенні людей німецька влада застосовувала такі ж методи, як і війська НКВС у 1939–1941 рр. під час виселення українців, а також, до речі,

² Там само.

³ Там само, с.184

⁴ Пастернак С. *Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Новіші часи*. Друге видання, Вінніпег-Торонто, 1989, с.272

⁵ Ziętek R. *Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i na południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej*, Rocznik Chełmski, t. 7, Chełm 2001, s. 262.

поляків з Галичини і Волині до Сибіру. Як говорилось у виданій окупаційною владою листівці, про час виселення людей мали попереджувати за 24 години. У призначений день спеціально виділені особи мали визначити виселенцям місце збору, де їх повинні чекати відповідальні працівники переселенського апарату. Вони мали повідомляти виселенцям місце призначення та маршрути пересування. Останнім заборонялось самовільно вибрати місце проживання, інакше вони позбавлялись права на отримання житла, землі та фінансової допомоги. Тим, хто своєчасно не звільнив своїх обійсть, загрожував арешт і поміщення до таборів примусових робіт⁶.

Через несприятливий розвиток подій на Східному фронті, план до кінця не був реалізований, хоч німці й провели частково ту депортаційну акцію. З 27 листопада 1942 р. і до середини лютого 1943 р. повністю або частково було виселено місцеве населення з 116 (за іншими даними з 220) сіл, в тому числі із Замістського – 47, з Томашівського і Грубешівського – відповідно 15 і 54 сіл, а також окремі українські села Білгорайського повітів⁷. Загалом переселення українців і поляків на Холмщині тривали з листопада 1942 р. по серпень 1943 р. На їх місце поселяли етнічних німців як з самої Польщі, так і з інших держав. Очевидно, що після відомих подій на Східному фронті, німецька верхівка втрачала впевненість у реалізації своїх далекосяжних планів, але продовжувала здійснювати лабораторний експеримент на українсько-польському етнічному прикордонні⁸.

Найчастіше виселені українці та поляки не отримували обіцяних господарств і житла. А якщо й отримували, то з великим запізненням і здебільшого пограбовані обійстя. Підтвердженням цьому є поневірання 247 українських родин, яких восени 1942 р. виселили з Замістського повіту. Прибувши на місце призначення, вони опинилися без даху над головою та землі. Після звернення представництва УЦК в Люблинському дистрикті

⁶ Library and Archives Canada (LAC) 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Volume 24, File 6.

⁷ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи.* Том 1. – Чернівці: Букрек, 2011, с.405

⁸ Bonusiak W., *Op. cit.*, s.184.

німецька влада погодилася розселили їх в селах Лосинець, Вілька Лосинецька, Кунки, Вуглів та Майдан Сопотський. Передаючи їм господарства попередньо виселених польських родин, німці створили конфліктну ситуацію між однаково покривдженим польським і українським населенням⁹.

Під час двох етапів переселення із Замістського повіту насильно виселено близько 21 тис. українців, шість тисяч з яких було розселено в околицях Тарногорода Білгорайського повіту на господарствах примусово виселених поляків. Повертаючись з таборів для переміщених осіб, ті вимагали від українців звільнити обійстя і свої вимоги почали підкріплювати вбивствами. За неповний 1943 рік від рук польських бойовиків тут загинуло 32 активісти українських організацій. Через масовий терор понад 4 тис. розселених у Білгорайському повіті українців повернулися до місць постійного проживання, хоч там була аналогічна ситуація¹⁰.

За наказом керівника переселенської акції групенфюрера СС *Глобеніка* Грубешівському УДК було доручено розселити поблизу залізничної гілки Белзець – Завада 5 тис. переселених із Замістського повіту українців. Німці не брали до уваги тієї обставини, що ця ділянка залізниці знаходилася в лісовій місцевості, а навкруги були чисто польські села, що становило реальну загрозу життю тисячам українців, адже вони виявилися повністю незахищеними¹¹.

Виселенці-поляки знаходили собі притулок у польських селах або залишалися на місці. Чоловіча частина виселених поляків здебільшого переховувалася у лісах і збільшувала чисельність підпільних загонів. Жінки з дітьми та люди похилого віку залишалися на своїх господарствах і жили разом з переселеними сюди українськими родинами. Частині виселених з Грубешівського і Томашівського (під час німецької окупації він формально не існував, його територія була поділена між Грубешівським і Замістським

⁹ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 6.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

повітами – *Ю.М.*) повітів українських сімей вдавалося знайти притулок у родичів в селах, які не підлягали виселенню, але значна частина опинилася у Замістському повіті. Місцеві поляки та польська підпільна військово-політична верхівка цілком безпідставно вину за виселення німцями поляків поклали на прибулих сюди українців та їх провідників і влаштували проти них терор. Опинившись у пастці частина українців потайки перебралася в українські села Грубешівщини і Томашівщини, але більшість змогла повернутися до рідних домівок лише у 1944 р.¹².

Так, переміщені до Александрова Замістського повіту українці були пограбовані та покалічені польськими підпільниками, через що самовільно покинули місця примусового поселення. Незахищені німецькою владою, її силовими структурами та українською поліцією переселенці з М'ячинської волості Грубешівського повіту з великими проблемами повернулися додому. У кого не було коней, самі запрягалися у вози і з залишками майна та дітьми на них, ховаючись від німецької поліції та польських підпільників, перебиралися на Грубешівщину. З цієї ж причини виселенці з Городиславич повернулися додому. І таких прикладів було багато¹³.

Незважаючи на об'єктивну інформацію про справжніх винуватців переселення, польське націоналістичне підпілля відповідальність за скоєні німцями злочини покладало на неменш покривджених німцями українців. У розповсюдженій 25 квітня 1943 р. листівці воно погрожувало за одне виселене польське село спалити два українських, і свої погрози підкріплювало практичними діями. Як повідомляв представник УЦК у дистрикті Люблин *Лонгін Голейко*, під час переселенської акції на території Томашівської делегатури УДК було замордовано 59 працівників українських установ, провідних діячів культурноосвітніх та кооперативних закладів. У Грубешівському повіті частково або повністю знищено кілька українських сіл. Так, 6 травня 1943 р. у Моложеві від рук поляків згоріло 59 українських

¹² Там само.

¹³ Там само.

господарств, 21 травня в Уханях – відповідно 23, а 29 травня у Стрільцях – 80. В серпні того ж року під час нападу польського загону на село Буковина Білгорайського повіту була спалена 31 садиба, вбито 10 і важко поранено 7 українців. 22 жовтня 1943 р. польський загін напав на села Лукова, Княжпіль та Александрів того ж повіту. Місцевий відділ української поліції намагався чинити опір нападникам, проте сили виявилися нерівними. Під час бою загинуло 17 і важко поранено 4 українських поліцистів та 2 німецьких жандармів¹⁴.

З метою захисту людей в місцях тимчасового поселення УЦК та його підрозділи на місцях намагалися налагодити співпрацю з німецькою службою переселення. Їх працівники вивчали ситуацію в місцях майбутнього поселення, супроводжували виселенців у дорозі та намагалися хоч якось вирішити їх побутові проблеми на нових місцях проживання. Для якісного проведення цієї важливої акції УЦК та його Люблинське представництво були змушені запросити людей з інших регіонів. Зокрема 5 львівських студентів були направлені до Томашева, а до Тарногорода скерували також 5 студентів зі Львова та 8 осіб з Рави Руської¹⁵.

Аналізуючи переселенську акцію і втрати з українського боку, голова Грубешівського УДК *Африкан Хрущ* з гіркотою поставив риторичне запитання: «чи варто було українським організаціям погоджуватися на співпрацю з німецькою адміністрацією та скеровувати на себе гнів поляків, щоб не мати з боку німців розуміння проблем українського населення, фінансової допомоги для переселенців, гарантії безпеки для населення та українських організацій усіх рівнів?!»¹⁶.

Із вище сказаного напрошується висновок, що звинувачення українців у співпраці з німецькою окупаційною владою на шкоду полякам не відповідає дійсності. Самі українці постраждали не менше від поляків (якщо

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

не більше) від тієї німецької акції, яка здійснювалася в інтересах III Рейху, але під прикриттям «співпраці» з українцями.

Вибіркові вбивства в українському середовищі

З літа 1940 р. Український центральний комітет вів документацію з української проблематики. Зокрема, в інформаційних повідомленнях Українського допомогового комітету (УДК) на його адресу від 30 жовтня 1940 р. говорилося, що в Замістському і Білгорайському повітах «життя між українським і польським населенням є крайньо вороже... Поляки різними дорогами стараються перед місцевою німецькою владою шкодити українцям на кожному кроці»¹⁷.

Подібних інформацій і до того, і після того в матеріалах, не лише Фонду Кубійовича, а й інших фондів, чи фондів в інших архівосховищах тієї ж Канади, Польщі, колишнього СРСР, США є безліч. Отже, українсько-польські міжлюдські стосунки і ставлення польських політиків до українців – тих, що перебували за кордоном, чи залишилися у підпіллі, чи вступили у співпрацю з окупантами – залишалося незмінним. На тому етапі війни їм залежало на тому, щоб, по можливості, якнайбільше нашкодити українцям – дискредитувати їх в очах німецької окупаційної влади, перекласти на них увесь тягар життя під окупацією, а зрештою знищувати тих, хто виявився найбільш свідомим українцем, незважаючи на те, ким він був. Само собою зрозуміло, що передусім полювали на представників малочисельної інтелігенції краю. Відповідаючи на акти розправи над українцями з боку поляків, українці намагалися якось захиститися і допускалися відплатних дій. Наприклад, обурення серед українського населення викликало вбивство членом польської терористичної організації *Левицьким* українського поліциста у Волі Обшанській Білгородського повіту *Павла Лисяка*. Це стало «якраз іскрою запальною до того, що по похороні товпа кинулася на село Воля Обшанська, де загинув Лисяк, і здемолювала все»¹⁸.

¹⁷ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 16.

¹⁸ Там само.

Як подає колишній мешканець села Стужиця Красноставського повіту *Феофан Костюк*, в середині 1940 р. загоном підпільників, до якого входили поляки з місцевої колонії та сусідніх сіл Лопеник і Боровець, були убиті *Йосип Бук та Юзефа Желіза*. Після загибелі поляка *Ващука*, який дуже дошкуляв українцям, польська поліція заарештувала українців *Степана Гараня* з дружиною та *Степана Мазура* з дружиною. Після допитів у Люблині їх було відправлено до концтабору Майданек, де вони й загинули. На початку 1941 р. жертвами польських підпільників стали *Василь та Марія Войтовичі*¹⁹.

Тоді ж, 25 лютого громадськість Холма і околиць, за участю учнів українських шкіл, «маніфестаційно поховала учителя *Михайла Остап'яка*, якого вбила польська боївка за те, що «він навчав дівчорів української мови та історії свого народу»²⁰. Нічим не можна було пояснити вбивство у 1941 р. українських поліцистів *Михайла Миськіва* у Голешеві, *Нестора Кутшеби* у Загоріві, *Амвросія Свирида* та *Василя Краля* у Межиліссі Більського повіту²¹.

Тоді ще не набуло широкого розмаху польсько-українське протистояння і українська поліція стримано ставилася до польського населення. Інша справа, німецька влада, створюючи паралельно українську та польську поліцію, відразу поглиблювала українсько-польське протистояння.

Поширеним явищем того часу стали напади польських підпільників на українських церковнослужителів. Зокрема, декан Томашівського повіту *Федір Матвійчук* записав свідчення настоятеля парафії села Перевірськ *Олександра Біляєва* про побиття і пограбування 13 червня 1942 р. його власного і церковного майна, а також майна директора місцевої української школи, церковного дяка та ще одного селянина²².

¹⁹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.475.

²⁰ Там само, с.476

²¹ Province Archives of Alberta, Canada, *Micheel Chormiak Fonds* (PAA, MCF), 85.19.59.

²² LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 6.

В листі до декана Томашівського повіту настоятель парафії села Майдан Сопітський *Касян Квасницький* повідомляв про вбивство 12 червня 1942 р. члена сільської церковної ради *Григорія Пардуса* і активного учасника церковного хору *Василя Сенька*. Причиною вбивства Г. Пардуса стала його активна участь в справі повернення українській громаді православної церкви, захопленої поляками у міжвоєнний період²³.

Тишівецька делегатура в листі до Замістського УДК від 22 червня 1941 р. повідомляла про напад польського підпільного загону на православного священика з Переспи Томашівського повіту, якого після катувань важко поранили двома пострілами. Напад був не випадковий, адже церковна громада цього села першою на Холмщині ще у 1939 р. повернула собі відібраний поляками у міжвоєнний період храм²⁴.

На початку 1942 р. загальна ситуація на холмсько-підляських землях почала змінюватись ще більше не на користь української людності. Очевидцями задокументовано цілий ряд нападів польських підпільних загонів на мирне українське населення Холмщини та Підляшшя. В ніч з 6 на 7 січня 1942 р. загін Батальйонів хлопських (БХ) вчинив напад на 4 села гміни Жмудь Холмського повіту. Для українців це виявилось повною несподіванкою, бо того вечора вони розпочали відзначати свято Різдва Христового. Внаслідок цієї, ніким неспровокованої акції, загинули: в селі Дрищів – *Сергій Кийко* та *Василь Тивонюк*, в селі Розтоки – *Іван Шарлюк* та *Володимир Заєць*, в селі Казимирівка – вагітна жінка *Віра Копись* та *Михайло Красун*, а в селі Клештів – *Іван Царук*²⁵. Подібна доля спіткала *Михайла Скубія* у Тернові та селянина *Вороня* у Волі Чулчицькій Холмського повіту²⁶. З початком травня 1942 р. фактично розпочався спільний німецько-польський терор проти українців усієї Холмщини. Гестапо залучило до акції гітлерівську службу безпеки і польську допоміжну поліцію. За спогадами

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.477.

²⁶ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 25.

сотника *Юрія Стрільцького*, який по війні емігрував до Аргентини, гітлерівці, послуговуючись сфальсифікованими списками, спільно з польською поліцією розстрілювали по селах українців без будь-якого розслідування, аби тільки вони були у тих чорних реєстрах. Кого із ввійманих не розстрілювали, то відвозили до концтаборів. Серед заарештованих виявився і священник *М. Трохимович*, якого утримували в маєтку села Ратиборовичі під охороною польської поліції. В ніч на 23 травня 1942 р., скориставшись з відсутності німців, поляки вивели священника в сад і там його застрелили ніби при спробі втечі. Наступного дня загинув дяк церкви з того ж села²⁷.

Так гинуло багато інших свідомих українців, котрі взялися після розвалу Польщі до відбудови свого національного життя. Серед білого дня 23 червня 1942 р. в Маличах Грубешівського повіту було застрелено мужа довіри (повноважного представника) повітового УДК *Павла Лагоду*. Вбивство скоїв прибулий на велосипеді посеред білого дня поляк, після чого спокійно та безкарно покинув село²⁸. У цьому ж повіті навесні-восени 1942 р. були вбиті також мужі довіри УДК в Которові – *Трохим Костюк*, у Стрільцях – *Адам Микитюк*, у Мірчі – *Іван Ковальчук* і *Дмитро Ковальський*. Лише в Грубешівському повіті з 2 квітня 1942 р. по 19 березня 1943 р. загинуло 14 мужів довіри УДК²⁹. Хто і за що їх покарав, залишилося таємницею назавжди.

Жертвами кількох нападів польських підпільників на село Канівоя Любартівського повіту у червні-серпні 1942 р. стали національно свідомі українці *Марія*, *Ніна* і *Теодор Бориси*, *Володимир Максим'юк*, *Микола Недзялко*, *Максим Плотніков*, *Антін* та *Володимир Руцяки*, *Матвій Сачук*, *Гнат* і *Олександр Яртихи*, у Моратині на Томашівщині – заступник сільського голови *Василь Войтович* і агроном *Михальчишин*³⁰.

²⁷ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.477.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 5.

В серпні 1942 р. у селі Кульно Білгорайського повіту був убитий вчитель місцевої української школи *Антін Шавала*, у Майдані Сопітському – вїйт *Гнат Залуський* і учитель з села Кунки *Чубатий*. В серпні у Дратові Любартівського повіту загинули священник православної парафії *Степан Малеша* та його дочка *Ольга*, селяни *Микола Бакун*, *Володимир Савич* і *Теодор Палійчук*. Хвиля польського терору прокотилася й селами Володавського повіту. Найбільш помітними постатями серед загиблих виявилися волосний агроном з Кривоверби *Богдан Панчишин* та сільський голова Коденця *Михайло Бринкевич*³¹.

Як писав колишній комендант станиць української поліції у Грубешеві, Вербковичах і Крилові, уродженець сусіднього з Томашевом села Ульгівок *Микола Кухарчук* йому в серпні 1942 р. довелося їхати вузькоколійкою до Грубешева. Неподалік Тишівцеь, приблизно на півдороги між Томашевом і Грубешевом, він раптом побачив хмари диму. Виявилося, що це горіло українське село Пасіка. Згодом він довідався, що село ще звечора обступили польські партизани. Мешканцям наказали зібратися у школі. Жінок і дітей звільнили, а чоловіків віком від 16 до 60 років «в тій школі розстріляли, потім закинули ще й гранатами, нарешті пустили з димом ціле село. То був перший масовий морд на українцях на захід від Бугу» (під час Другої світової війни – *Ю.М.*). На думку автора спогадів, сталося це тому, що «Пасіка була свідомим селом, мала тоді українську школу й поволі позбувалася страху перед Польщею»³². Крім того, 6 вересня у Павловичах Грубешівського повіту бійці загону Армії крайової (АК) жорстоко закатували селян *Степана Балду*, *Серафима Грицяя*, *Петра Іванюка*, *Федора Лукащука*³³.

Восени 1942 р. польський загін вчинив зухвалий напад на Стужицю Красноставського повіту. Під час збройної акції у найбільш шановане православними холмщачами свято Різдва Пресвятої Богородиці 21 вересня його жертвами стали *Василь* та *Катерина Сави*, *Олена* та *Трохим Чуб'яки*.

³¹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.478.

³² Там само.

³³ Там само.

Цілком невинних людей вивели з хати, зачинили у stodолі, де й сплили живцем³⁴.

Як свідчать архівні документи, у тодішньому Замістському повіті у 1942 р. загинуло 123 українці, з них 6 – у Типінах, 7 – у Стенятині, 6 – у Павлівці, 6 – в Адамові, 7 – у Ратичеві, 12 – у Недежеві, 15 – у Проваллі, 8 – у Черкасах, 11 – у Доманіжі³⁵. Не усі вони стали жертвами безпосередніх дій польського підпілля. Адже частину з них стратили німецькі жандарми за поданням польської допоміжної поліції.

Залишені напризволяще українці були змушені самі дбати про власне майно та життя. Терористичні дії польських підпільних боївок, каральні акції з боку німецьких жардамських відділів, дошкульні наскоки радянських партизанів змусили українські організації створити систему самозахисту. В 40х рр. минулого століття для українців Холмщини залишалися актуальними слова *Симона Петлюри* про необхідність збройного захисту національних інтересів: «Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло незалежна українська держава перетвориться в дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужиткувати рідну плодючу землю з її незчисленими багатствами не для потреб третього чи якогось іншого інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу. Отже: не забуваймо про меч, учімося міцніше тримати його в руках»³⁶.

За таких важких обставин Грубешівський УДК вирішив самостійно створити самооборонні загони, на що офіційного дозволу від німецьких властей тривалий час не отримував. Керівництво цією роботою було доручено колишньому полковникові армії УНР (пізніше контрактному офіцерові Війська польського), референту Грубешівського повітового УДК *Якову Гальчевському-Войнаровському*. На його пропозицію, на нараді 16 червня 1942 р. в Грубешеві було створено штаб *Української народної*

³⁴ Там само.

³⁵ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 6.

³⁶ Тризуб, 1926, 22 січня.

самооборони у складі 5 осіб. Перший її загін у кількості 20 осіб був створений у Грубешеві того ж дня. Його чисельність в другій половині 1943 р. зросла до 200 осіб. Дії самооборони поширювалися на Губешівський, частини Замістського і Томашівського повітів. Його бійці охороняли приміщення УДК і делегатур, гмінні управи в українських селах. Наприкінці 1943 р. загальна чисельність відділів самооборони зросла до 500 осіб. Їх діяльність поширилася, крім Грубешівського, на частини Томашівського, Замістського, Білгорайського і окремі села інших повітів. При штабі, який знаходився в селі Білополе, функціонувала школа з підготовки бойового складу під керівництвом сотника *І. Романченка* та інструкторів – поручників *Оксентієва* та *Горчинського* і хорунжого *Врони*. Комендантами самооборони були у Білгорайському повіті сотник *Дармохвал*, а у Холмському – полковник *Квітка*. Після звернення командування самооборони до архієпископа Холмського і Підляського *Іларіона*, той 16 липня 1944 р. освятив прапор цієї напіввійськової організації. Крім відділів самооборони, на Холмщині та Підляшші діяло 25 відділів української допоміжної поліції, яка підпорядковувалась окупаційній владі³⁷.

Диспонуючи такими силами загони Української самооборони не могли становити реальної загрози польському населенню, бо їхні дії не виходили за межі власних населених пунктів і мали виключно оборонний характер. Активніші дії вони розпочали в листопаді 1943 р. До цього їх змусили напади загонів АК на українські села, продовження знищення ними відомих діячів українського руху і сотень мирних селян. Слід також зауважити, що загони УПА до весни 1944 р. українському населенню Холмщини допомоги не надавали³⁸.

Шкодити українцям за підтримки німців

Документи вказують на тісну співпрацю польської поліції з німецькою жандармерією та потурання її діям з боку окупаційної влади. В інформації з

³⁷ Постарнак Є. Назв. праця, с. 273-280.

³⁸ Mańkowski Z., *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944*, Lublin, 1982, s.188.

гміни Дубова Колода Володавського (в час німецької окупації Радинського) повіту наголошувалось на тому, що «за останніх часів ситуація трохи змінилася на користь українців, котрі обсадили уряд гміни Дубової Колоди і обняли становища солтисів в українських громадах, з чим ніяк не могли погодитися поляки. Ці ж урядники-поляки сьогодні знова стараються вкратися в ласку німецької влади і переняти утрачені становища в самоуряді... Але тому, що всі колишні діячі польські на терені гміни лишилися і проводять дальше свою консолідаційно-польську роботу, не перебираючи в засобах і методах праці. Поборюють і нищать українців дальше методами провокації і фальшивих доносів як це робили за Польщі, а зглядом німців управляють, де вдасться, деструкцію»³⁹.

В листі до УЦК ще від 12 серпня 1940 р. Грубешівський повітовий УДК повідомляв про арешт чотирьох мешканців у Василеві Великому за те, що вони відібрали у місцевих поляків вкрадений свого часу образ св. Анни, побиття німецькими жандармами українців в селі Підгірці за небажання працювати на панському дворі, обшуки й побиття українського населення у Вишневі та Сагрині за фальшивим доносом польської поліції про переховування українцями зброї. Численні звернення повітового УДК до німецької влади виявились безуспішними. Все обмежувалось складанням протоколів, а домагання про заміну польських в'їтів та польської поліції на українську навіть в чисто українських селах не задовольнялись⁴⁰.

Архівні документи спростовують звинувачення польських підпільників про тісну співпрацю українців краю з німецькою владою. Так, в листі голови Замітського повітового УДК до Українського центрального комітету і шефа СД Люблинського дистрикту повідомлялось, що 25 грудня 1942 р. жандармерія разом з німецькими поселенцями Зубович оточила село Провалля. За словами місцевого керуючого маєтком, «який пояснив, що всі поляки працювали у нього добре, поляків відпустили, українців же

³⁹ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 5.

⁴⁰ Там само. Vol.25, F16.

застрелили. Це були наступні особи: *Онуфрій Банада*, вчитель, *Марія Ревус*, 75 років, *Олександр Тимчук*, *Павля Тимчук*, *Євгенія Тибичук*, 13 років, *Василь Груденяк*, *Антонія Грициняк*, *Євген Грициняк*, *Кость Черній*, 75 років, *Антін Черній*, його син, *Олександра Черній*, невістка, *Петро Козачок*, його мати, *Надія Козачок*, сестра, *Лідія Козачок*, *Антонія Кварцяна*, його сестра, незнайомиць, який йшов через село Провалля. В зв'язку з викладеними фактами українське населення починає вірити пліткам, що з українцями лише тому будуть краще поводитись під час переселення (Мова про виселення українців і поляків – *Ю.М.*), щоб запобігти подальшим діям, метою яких є повна ліквідація українського елементу»⁴¹.

Як писав уродженець Жмуді Холмського повіту, митрофорний протоієрей *Володимир Медвідь*, за доносом польської поліції у 1942 р. німецькі жандарми розстріляли цілком аполітичних українців Жмуді *Новосада Михайла*, *Камінського Луку* та *Пилипчака Омеляна*, мешканців Клептова того ж повіту *Вашкевича Сергія* та *Деца Леоніда*. У 1943 р. така ж доля спіткала *Гаєвського Степана* зі Жмуді, *Ліщинського Йосипа* з Кочевого та *Михалевського Миколу* з Курманова⁴².

За намовою польської допоміжної поліції у Рожанці Білгорайського повіту були страчені німцями учитель місцевої української школи *Теодор Когут*, керівник гмінної управи *Іван Щирба* і муж довіри повітового УДК *Іван Лабуда*⁴³. В Ганні Більського повіту у 1941 р. за подібною схемою німці розстріляли *Гнатюка Івана*, *Дейнеку Данила*, *Дейнеку Петра*, *Дудича Онуфрія*, *Пищука Тимофія*, *Уринюка Івана*, а у 1942 р. *Уринюка Степана*⁴⁴.

Як наголошувалось в інформаційному повідомленні про становище в дистрикті Люблин, «весною 1942 р. появилися на Холмщині і Підляшшу банди, що з половини квітня 1942 р. почали живішу діяльність в зорганізованих групах від 3 – кількадесяти осіб... Коли акція диверсії почали

⁴¹ Там само. Vol.25, F 5.

⁴² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.481

⁴³ РАА, МСФ, 85.191.59.

⁴⁴ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 22.

приймати виразніші загрозові форми, німецька влада взялася до її ліквідації. Почалися експедиції карні, розстріли людей без розбору і розшуків (поміж розстріляними є двоє православних українських священиків), підпалювання хат і поодиноких господарств та масові арешти. Арештованя переводила німецька жандармерія і польська поліція. В часі цієї пацифікації жертвами її впало дуже багато свідомих українських діячів, котрі ... займалися акцією ревіндикаційною зрабованих наших церков, мужі довіри, одиниці, котрі мали здецидовано опінію ... активних українців. Не маємо ближчих даних щодо числа жертв розстрілів, в одному лиш Грубешівському повіті розстріляно 108 осіб, великий відсоток з них, на думку українських чинників, люди цілком безвинні...Українське населення усюди підчеркує, що передовсім нищили українське свідоме населення польська поліція та ті німецькі поліцисти, що раніше як поляки служили в польській поліції та окремо відзначувались нищенням наших церков та стосованням інших нищильних польських метод. Оцінюючи цілу акцію пацифікаційну і використання її для поборювання українізму маємо всяку підставу прийняти, що з одної сторони списки українців, котрі впали жертвою пацифікації, згідно були арештовані, були підсунуті німецькій владі польськими чинниками, як одна з метод польського терору, що пробує німецькими руками винищувати українське життя на Холмщині і Підляшшу...»⁴⁵.

Як свідчить архівний документ, увечері 30 жовтня 1942 р. у Липнику Більського повіту 4-особова п'яна компанія, до якої входили комендант польської поліції *Ян Горбат* та комісар, підняла з ліжка хворого *Івана Вакулу* і застрелила на порозі хати⁴⁶.

Намагаючись повністю дестабілізувати життя українського населення польське підпілля грабувало українські самоврядні господарські організації. Так, у 1942 р. були пограбовані кооперативні спілки у селах Адамівка та Бабичі Білгорайського, Лозки Радинського, Вигалів, Горостита, Загайки,

⁴⁵ Там само. Vol.25, F. 5.

⁴⁶ Там само.

Замолодиче, Витичне, Зіньки, Коденець, Красівка, Лійно, Липівка, Орхів та Любінь Володавського повітів та вбиті працівники Томашівського повітового Союзу українських кооператив *Колодкевич* і *Головка*⁴⁷. Крім наведених фактів, у 1942 р. польські підпільні загони вчинили напади на села Дернівка – Більського, Дубова Колода – Володавського, Верешин, Турковичі, Бересть, М'ягке – Грубешівського, Зубовичі, Городиславичі – Томашівського, Липина та Гірський Потік Білгорайського повітів. За свідченням очевидців, там було пограбовано та спалено 47 українських господарств і в них вбито від 2 до 5 осіб у кожному⁴⁸.

Наступний етап злочинів проти знедолених українців

Відлік найважчих злочинів польського підпілля проти мирного українського населення Холмщини та Підляшшя розпочався на початку 1943 р. Вже 5 січня загони АК вчинили напади на кілька сіл Замістського повіту. Того дня загинули у селі Завада – *Микола Макар*, у Кульному – *Андрій Мостовський*, в Обші – активіст українського кооперативного руху *Дмитро Кім*, вїт місцевої гміни *Віктор Каліш* та *Роман Томашівський*, у селі Теплиці – *Микола Наконечний*, у селі Александрів – *Василь Галинський*. У доповідній записці до УЦК від 21 березня 1943 р. голова Тарногородського УДК повідомив, як 40-особовий загін польських підпільників вислідив вїта гміни Обша на залізничній станції. Під час нападу його та *Романа Томашівського* було поранено. Вони встигли сховатися до підвалу, де нападники їх знайшли і обох замордували, забрали ключі від гмінної управи та пограбували касу⁴⁹.

21 січня у селі Воля Верещинська Володавського повіту був убитий агроном Кривовербівської гміни *Степан Бублик*. У Стрільцях Грубешівського повіту в ніч на 30 січня загинули муж довіри повітового УДК *Адам Микитюк*, селяни *Адам Бріль*, *Йосип Ковальчук*, батько заступника командира Української самооборони *Юрія Лукащука*, активіст

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 16.; PAA, MCF, 85.191.59.

кооперативного руху *Василь Лукащук* та його сестра *Надія Байкевич (Лукащук)*, а в Уханях – місцевий вїйт *Мирон Минович*⁵⁰. Наступного дня в тих же Уханях був убитий вїйт *Мирон Шихович*, а в Грубешеві – помічник референта повітового УДК *Тимофій Стахурський*⁵¹.

2 лютого в селі Пахолі Холмського повіту загинули селяни *Степан Герасим'юк, Агафія Герасим'юк, Михайло Герасим'юк, Михайло Довгий*, а в Старому Селі Томашівського повіту – муж довіри повітового УДК *Йосип Руна*⁵². 26 лютого у Ганську Володавського повіту був убитий агроном, галичанин за походженням *Богдан Панчишин*. 28 лютого у селі Потуржин тодішнього Грубешівського повіту був убитий активний діяч українського руху на Холмщині, вїйт, колишній сотник УГА *Франц Борис*, український поліцист *Антін Арабчук* та сільський господар *Пилип Підгайний*⁵³.

У повідомленні Грубешівського УДК від 27 лютого 1943 р. вказується, що протягом 1941–1942 рр. у повіті вбито 258 українців. Лише під час нападів польських боївок на села Мірче, Молодятичі, Пересоловичі та Модринь загинуло понад 100 осіб та спалено значну частину українських садиб⁵⁴.

Навесні 1943 р., ще задовго до волинських подій, польське підпілля помітно розширило масштаби антиукраїнської кампанії на Холмщині та Подляшші. Акції загонів АК і БХ проти мирного українського населення стали частішими і жорстокішими. Поштовхом до таких дій став наказ їх командування про знищення провідних діячів українського руху. З метою деморалізації українського суспільства найперше польський терор був спрямований проти священників, учителів, організаторів кооперативів, лікарів, урядовців⁵⁵. Виконуючи цей наказ польські збройні загони, крім вбивства активістів українських організацій, провідників національного руху

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. Vol.25, F. 17.

⁵⁵ Там само. Vol.24, F. 6.

та урядовців, приступили до спалення українських сіл та знищення їх мешканців.

Увечері 2 березня у Шостці Більського повіту польськими підпільниками двома пострілами в голову був убитий вїйт Радинської гміни *Василь Захарчук*, а у селі Забужжя того ж повіту жорстоко закатована сім'я священика *Олександра Осницького*. Крім нього, загинула дружина та четверо малолітніх дітей⁵⁶. 17 березня у Корхові Білгорайського повіту групою осіб, які розмовляли переважно російською мовою, були вбиті директор української школи *Іван Боднар* та його дружина *Ольга* – учителька цієї ж школи, обоє уродженці села Сосновиця Ярославського повіту. У Теплицях того ж повіту польськими підпільниками вчинено напад на станицю української поліції та греко-католицького священика. З невідомого приводу та за невідомо ким складеним списком німецький підрозділ *Шупо* в сусідніх селах розстріляв по 10 підозрілих осіб. Село Рожанець німцями спалене повністю і заарештовано усе доросле населення⁵⁷.

Український провід бачив, що польське збройне підпілля послідовно розширює поле діяльності. Німецька влада на його дії реагує кволо, а на звернення українських установ відповідає відписками, або й зовсім їх ігнорує. Щоб зупинити безглузду боротьбу між українцями та поляками і взаємне винешення, від чого мали зиск лише вороги обох народів, Холмський УДК звернувся до польських нелегальних організацій з пропозицією укласти перемир'я. Після схвалення польським підпільним керівництвом пропозиції української сторони між ними була укладена угода про припинення збройного протистояння. Українська самооборона від свого керівництва отримала наказ не втручатися у польські справи, але пильно стежити за розвитком подій. Причиною було те, що польська сторона не погоджувалася на спільні дії проти німецьких окупантів. І, як стало

⁵⁶ РАА, МСФ, 85.191.59.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 16).

зрозумілим, не збиралася дотримуватися нейтралітету, досягнутого на початку березня 1943 р.⁵⁸.

На жаль, перемир'я виявилось нетривким і першими його порушили польські збройні формування. Як писав *Осип Дяків*: «Сумний вантаж минулого, вантаж ненависті і постійної ворожнечі не дозволив обом народам знайти спільну мову. Навіть тяжкі дні німецької окупації, коли обидва народи однаково були гноблені, не зробили якихось серйозних зрушень у стосунках наших народів. Занадто сильно польські імперіалістичні кола отруїли душу свого народу, щоб він [народ] міг так скоро позбутися його, щоб міг звільнитися від впливів цього шовінізму, його думання й дії»⁵⁹.

Вже 19 березня був смертельно поранений голова Грубешівського повітового УДК, виходець з Галичини, адвокат *Микола Струтинський*, який помер від ран у Грубешівській лікарні 21 березня⁶⁰. Того ж дня загинули солтиси *Михайло Кузьмич* з села Раколупи Холмського і *Степан Ядчук* з села Замолодиче Володавського повітів⁶¹. 22 березня у Пересоловичах Грубешівського повіту вчинено напад 18-ти особової польської боївки на уродженця Вінницької області, полковника армії УНР, командира Української самооборони *Якова Гальчевського-Войнаровського*, де він проживав з сім'єю. Полковник понад годину мужньо відбивався він нападників, але сили були нерівними. Прошите кулями тіло убивці витягли на подвір'я і порубали сокирою, а самі під прикриттям ночі подалися до Молодятич, де замордували батька і сина *Богунів*⁶².

В ніч на 1 квітня у Крешеві Білгорайського повіту був убитий сільський староста *Микола Жалоба*⁶³. Того ж дня в Янові Більського повіту загинув муж довіри повітового УДК, купець *Володимир Филип'юк*. Його вбивство пов'язують з намаганням покійного повернути українцям захоплену

⁵⁸ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.484-485.

⁵⁹ Гончарук О. (Дяків О.) *Українська повстанська армія – носій ідеї визволення і дружби народів* [в:] Літопис УПА, т.9, Львів, 1992, с.234.

⁶⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.485

⁶¹ РАА, МСФ, 85.191.59.

⁶² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.485

⁶³ РАА, МСФ, 85.191.59.

поляками церкву в Янові. Адже після вбивства поляки говорили: «не потрібно йому було тої церкви»⁶⁴. 3 квітня у селі Переспа Томашівського повіту загинули *Дмитро Боровик, Георгій та Марія Павелки, Ганна Подлевська, Андрій Тимчук, Йосип Перун, Василь та Павло Рубахи, Гаврило Місюта, Ольга і Степан Шипери, Йосип Янущак*⁶⁵. Того ж дня загін АК вчинив напад на 4 сусудні села гміни Жмудь Холмського повіту. В ході цієї акції загинули: у селі Пуща – *Йосип Вашкевич та Степан Дунай*, у селі Борисовець – *Іван Остап'юк*, у селі Розтоки – *Олексій Царук*⁶⁶.

Нова хвиля терору

Її початку передувало звернення керівництва польського підпілля до українського населення Грубешівського повіту від 25 квітня. В ньому, зокрема, наголошувалось на тому, що «спільним нашим ворогом є німці, які заради власної мети настановляють (нацьковують – *Ю.М.*) в одній околиці українців проти поляків, а в іншій – поляків проти українців і тішаються взаємною боротьбою. Спільним нашим ворогом є ті фашисти, як поляки, так й українці, які співпрацюють з німцями, поглиблюють наше непорозуміння.... Польща була й буде. Україна була й буде, але не на Грубешівській землі, адже тут її ніколи не було й не буде. Грубешівської землі не дамо. Не буде вона ані німецькою, ані українською, лише – польською. Боронити її будемо до останньої краплі крові». Завершувалося звернення зовсім категорично: «за кожне польське село, виселене за участю української поліції та міліції буде відповідно спалено два українських села», а «за кожного вбитого українцями поляка буде відповідно вбито двох українців»⁶⁷. Те що спільним ворогом для українців і поляків були німці, розуміла переважна більшість українців краю й без повчань зверхників командування польського підпілля. Однак, німці не стали спільним ворогом для обох народів не з вини українців, а через пропагандистську роботу в

⁶⁴ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 6.

⁶⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.485

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 17.

українському питанні перш за все провідної верстви польського народу упродовж багатьох віків. Якби політичне керівництво польського підпілля щиро ставило на один щабель співпрацюючих з німцями українців і поляків, тоді українці бачили б однакове ставлення підпільників до співвітчизників польського походження, які не меншою мірою співпрацювали з лютим для поляків ворогом.

Натомість, усю свою лютю вони спрямували виключно проти українського населення, яке було змушене заради фізичного виживання до якоїсь ефемерної співпраці з німцями і страждати від них не менше, ніж поляки. Загалом, це звернення до українців Грубешівщини стало черговою політичною декларацією, проте вміщені у ньому погрози виявилися цілком реальними. У травні 1943 р. частково або повністю було спалено понад 10 українських сіл, а жертви серед мирного населення обчислювалися десятками вбитих і закатованих людей. Маючи незаперечну перевагу, керівники польського підпілля намагалися максимально реалізувати свої плани встановлення контролю на території, заселеній переважачим українським населенням. Так, 6 травня у Наброжі Грубешівського повіту був жорстоко закатований настоятель місцевої православної парафії, активний діяч культурно-освітнього руху Сергій Захарчук⁶⁸. У селі Моложеві того ж повіту загоном БХ було спалено 59 садиб, вбито 9 і поранено 24 місцевих українців, двоє з яких померло. Серед загиблих виявилися *Марія Галька, Йосип Галька, Марія Дудзік, Антоніна Машталь, Марія Новосад, Йосип Дмитрук, Адам Чорноба, Стефанія Мазур, Іванна Кузьмович*⁶⁹. Це багатостраждальне українське село зазнало декількох нападів. Зокрема, тижнем раніше, 29 квітня, невеликий загін увійшов до нього і спалив одне селянське господарство. Наступного дня загін АК чисельністю до 120 осіб знову напав на Моложів, вщент пограбував українські господарства, а окремі спалив. Людських жертв не було завдяки тому, що рештки українського

⁶⁸ ПАА, МСФ, 85.191/59.

⁶⁹ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 17).

населення (основна маса була виселена німцями раніше) своєчасно перебрались до сусідніх сіл⁷⁰. Останній раз українці Моложева зазнали знущань з боку польських підпільників 8 вересня 1943 р. Крім того, що виявилися пограбованими обійстя українців, були жорстоко закатовані учитель місцевої української школи *Михайло Сенишин* та його дружина *Марія*⁷¹.

У Волі Верещинській Володавського повіту 10 травня 1943 р. загинув заступник сільського голови *Хома Корнелюк*, а 14 травня у Підледові Замістського повіту був жорстоко закатований муж довіри по вітового УДК *Павло Божко*⁷². 21 травня під час нападу загону АК на село Ухані Грубешівського повіту повністю знищено 23 українських господарства, а в ніч на 29 травня – ще 80 українських садіб⁷³. 23 травня у Хорошинці Більського повіту був смертельно поранений засновник і перший голова Більського повітового УДК, перший голова Українського учительського об'єднання на холмсько-підляських землях, перший голова Наглядової ради кооперативного руху, депутат посольського Сенату у 1922–1923 рр., учитель за фахом – *Іван Пастернак*⁷⁴. Наступного дня під час нападу на Ольховецьку волосну управу Холмського повіту був застрелений керівник управи, голова колегії Холмського повітового УДК з культурно-освітньої роботи *Дмитро Степанюк*. Того ж дня в селі Гнійно Більського повіту був жорстоко закатований виходець з Буковини, організатор багатьох культурно-освітніх осередків, настоятель місцевої української церкви *Іван Бігун*⁷⁵.

Черговим об'єктом для виконання викладених у Зверненні до українців Грубешівського повіту погроз польські підпільники обрали одне з українських сіл повіту – Стрільці, населення якого вирізнялося високою національною свідомістю. В ніч на 27 травня 1943 р. загін БХ чисельністю до

⁷⁰ Там само.

⁷¹ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 16.

⁷² PAA, MCF, 85.191/59.

⁷³ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 5.

⁷⁴ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.487

⁷⁵ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 22.

150 осіб напав на беззахисне село і зробив його другою після Моложева жертвою у довгому списку повністю спалених українських сіл краю. Того дня тут було спалено 80 українських господарств, від рук нападників загинули *Нестор Байкевич, Микола Бризицький, Степан Головерса, Пелагія Головерса, Степан Юнак, Іван Чемерис, Андрій Гармата, Олексій Лукашук, Антін Бриль, Йосип Ковальчук, Адам Микитюк, Юрій Семяшко, Віктор Яницький, Адам Бриль, Григорій Коцюбинський, Степан Барилюк, Марія Струцюк, Степан Мальчевський, Ілля Пекарук*. Важких поранень зазнали *Павло Єндрощук, Йосип Головерса, Іван Байкевич, Ольга Байкевич, Адам Головерса, Сидір Чуйко*. Частина селян, яка мешкала у іншому кінці села, на цей раз врятувалася втечею⁷⁶.

За твердженням очевидців, одночасно зі Стрільцями інший загін чисельністю 50 осіб знищив сусіднє село Тугані. Нападниками було спалено 23 українські садиби і вбито *Миколу Магдальчука, Антона Михайлівського, Петра Нечипора, Антона Сімашка, Павла Зубика* і поранено *Івана Яцинюка, Антона Волчука, Петра Антонюка*⁷⁷.

Загиблі намагалися рятувати односельців, хоч й не були членами Української самооборони. Переказуючи спогади своїх близьких родичів про трагедію села *Ніна Міщанчук*, зокрема, занотувала: «Мій рідний дід по мамі Сімашко Антон, 45 літ, був замордований, а потім добитий польською бандою з Армії Крайової 26 травня 1943 року разом з односельцями у селі Тугані Грубешівського повіту Люблінського воєводства... Того трагічного ранку польська банда вийшла з лісу, оточила село і почала глумитись над людською гідністю православних українців, вигнавши з рідних осель, на їх очах почала підпалювати їх садиби, а потім мордувати та вбивати їхніх власників. Оскільки мої рідні жили під самим лісом, то наша хата разом з хлівом, стодолюю та льохом перша горіла на очах мого діда, бабці, мамі. А щоб не сміли втікати, дідусеві прострелили ноги, наганяючи жах на

⁷⁶ Там само. Vol.25, F. 16.

⁷⁷ Там само.

беззахисних босих жінок у нічних сорочках. На очах у мамі та бабці відрізали дідусеві вуха, язик, а потім брутально лаючись, застрелили... На третій день трагедії люди, котрим вдалося врятуватись, ховали під захистом самооборони та покровом ночі вбитих. У селищі Дубенка на православній частині цвинтаря, крадькома, без похоронної процесії, у нашвидку збитій труні з неструганих дощок ховала свого замордованого чоловіка моя бабця з дочкою та сином (який в той трагічний день був у самообороні сусіднього села Стрільці) і родиною, яка з інших сіл прийшла на поміч»⁷⁸.

29 травня 1943 р. у Вербковичах Грубешівського повіту було вбито вїйта *Михайла Приступу* і селянина *Михайла Мішуру*, у Мірчі того ж повіту спалено три українських господарства, у Новосілках Томашівського повіту замордовано учителя української школи і мужа повітового УДК⁷⁹. Після такої «праці» польських підпільників Грубешівському УДК довелося взяти під матеріально-фінансову опіку понад 230 мешканців зі Стрільць, 95 – з Тугань і 227 – з Моложева. Разом з тим, на кошти УДК в лікарні Грубешева отримали допомогу 6 мешканців зі Стрільць, 3 – з Тугань, 22 – з Моложева⁸⁰.

Чергову широкомасштабну операцію проти знедоленого українського люду загони АК і БХ провели 30 травня 1943 р. Того дня були вчинені напади на українські села Володавського, Томашівського і Грубешівського повітів. Зокрема, у Загайках Володавського повіту знищено станицю української поліції і вбито *Івана Кошелюка*, *Гаврила Раделюка*, *Павла Кацука*⁸¹. У Стенятині Томашівського повіту загonom БХ було вбито кількох мешканців сусіднього містечка Лашева, серед них працівника волосної управи *Теодора Гвоздяка* та активістів окружного Союзу українських кооператив *Михайла Скіру* (голова), *Івана Скіру*, *Євгена Мудрика* з Ярчева, *Василя Дзірбу* та його дружину *Параскевію*⁸².

⁷⁸ Цит. за: Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця, с.488-489.

⁷⁹ ЛАС, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 16.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ РАА, МСФ, 85.191/59.

⁸² Там само.

В Жуличах цього ж повіту бойовики загону БХ з сусіднього села Стенятина вбили мужа довіри повітового УДК *Захара Грицюка*. При цьому була виявлена певна винахідливість: під час спілкування з дружиною вони користувалися недосконалою російською мовою, видаючи себе за військовополонених з Червоної армії, табір яких знаходився на околиці села. Виманивши таким чином господаря із схованки, вони застрелили його на очах у дружини та дітей. Тоді ж були вбиті сільський староста *Йосип Кисіль*, селяни *Іван*, *Ілля* та *Василь Панаси*. Особливо жорстоко нападники катували поляка *Мечислава Аркаса*, мешканця села, який у 1940 р. перейшов на православну віру⁸³.

30 травня під час збройного нападу загону АК чисельністю до 80 осіб на село *Набріж Грубешівського повіту* загинули 16 українців, серед них *Володимир Войтюк*, *Софія Герасим'юк*, *Іван*, *Федір* та *Ганна Грицики* з двома малолітніми дітьми, *Сергій Магомета*, *Володимир*, *Йосип* та *Катерина Музички*, *Данило*, *Марія* та *Сергій Поліщуки*, *Тетяна Рапа*, *Софія Смик*⁸⁴. Того ж дня у *Підгайцях Томашівського повіту* був жорстоко закатований сільський голова *Євген Пантета* і працівник молочарні *Кирило Бурячок*. Їх вбивство було не випадковим. В архіві збереглося свідчення мешканця села *Павла Мицика* від 4 червня 1943 р. про інцидент з польським поліцистом *Ясиною*. Вранці 30 травня поліцист разом з сільським головою *Євгеном Пантетою* зайшов до хати *Павла Мицика* і наказав відвезти його до *Томашева*. Почувши зауваження господаря про необхідність найперше нагодувати коня поліцист вигукнув: «Якби отримав кілька разів по морді – тоді б негайно поїхав». Його терпець остаточно увірвався, коли почув у відповідь: «Вже минув той час, коли ви у морди били, а тепер за німецької влади б'ють у морди лише тих, хто заслуговує, коли ви церкви валили, тоді били у морди». Поліцист накинувся на *Мицика* і вигукнув: «Ти, старий жебрак, я тебе негайно заарештую і згинеш так, як той за Україну згинув».

⁸³ ЛАС, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.24, F. 16. PAA, MCF, 85.191/59.

⁸⁴ Там само.

До арешту не допустив староста, за що й поплатився життям⁸⁵. У Тересполі Більського повіту 6 червня був смертельно поранений член правління місцевої делегатури УДК, засновник української школи, кооперативної спілки і освітнього товариства, виходець з Наддніпрянщини Панас Швед⁸⁶. А 29 червня у Луковиськах того ж повіту кількома пострілами був важко поранений муж довіри УДК, член наглядової ради повітового Союзу українських кооператив *Остан Дмитрук*, який за тиждень помер. Крім того, в першій половині 1943 р. були вчинені напади на села Опілля, Витулин, Забужжя, Вороновичі – Більського, Тернів та Воля Угруска – Володавського, Бусівно – Холмського, Малків та Вишнів – Грубешівського, Ощів, Рахані та Янівку – Томашівського, Майдан Сопітський та Рожанець Білгорайського повітів⁸⁷.

Можна б і далі деталізувати трагедію холмсько-підляських українців у роки війни, зокрема у 1942 році. Загалом же, за польським даними, лише того року в регіоні загинуло 382 українці, у тому – 208 у Замістському повіті, 69 – у Грубешівському, 35 – Білгорайському і 31 – в Холмському, а решта – в інших повітах. Крім того, 290 осіб було заарештовано⁸⁸. Але наведена статистика не відтворює картини, хто ж убив тих людей, бо серед усіх загиблих того року аж 316 осіб вбили «німецькі формації або їм підпорядковані, 62 особи впали від рук «не німців», а лише по дві особи вбило – «комуністичне підпілля» і «польське підпілля». Зі стовідсотковою ймовірністю можна стверджувати, що переважна більшість загиблих українців утратила життя все ж ініціативи, якщо не польського підпілля, то антиукраїнськи налаштованих поляків. А чиїми руками позбавили життя людей, то вже інше питання.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203, Vol.25, F. 22.

⁸⁷ PAA, MCF, 85.191/59.

⁸⁸ Hałagida I. *Українські straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939-lipiec 1944) - wstępna analiza materiału statystycznego*, [w:] Pamięć i sprawiedliwość, Instytut pamięci narodowej, 2017, № 1, s. 392-393 (табл. 3 і 4).

З другої половини 1943 р., тобто після подій на Волині, розпочалося масове винищення місцевого українського люду під гаслом *відплатної акції*. Проте, згідно з засадами польської пропаганди на Холмщині не було ніяких українців, а лише зрусифіковані поляки. Впливає, що вони й мали розплачуватись за *волинську різню*. Винищення місцевого населення доводить, що все ж таки воно було українським. Таким чином, якщо застосувати підхід польської сторони до кваліфікації подій на Волині, то їх відтворення на Холмщині було тим же *геноцидом*, тільки вже українців.

Підсумок

Протягом кількох останніх десятиліть відбулося безліч наукових українсько-польських форумів у вигляді міжнародних семінарів, конференцій, симпозіумів тощо, спрямованих ніби на вироблення якоїсь взаємоприйнятної форми сприйняття нашої спільної трагічної минувшини. Проте, з плином часу наші непорозуміння не лише не згладжуються, а навпаки – загострюються. Якщо так триватиме далі, то наші протиріччя лише зручно використає третя сторона, в чому ні поляки, ні українці не повинні бути зацікавлені.

Як на мене, слід наші дискусії будувати не на тому, хто більше винен, хто розпочав і т.п. Перш за все, слід виходити з того, що обидві сторони у минулому взаємно заподіяли одна одній шкоду, що пішло на користь комусь іншому. Понісши у тому протистоянні значні втрати ми повинні спільно навчитись не повторити чогось подібного у майбутньому. А для того ми повинні дискутувати, висловлювати жаль, але на засадах рівноправності.

Кожна зі сторін не повинна повчати іншу оцінювати свої національні пріоритети, а взаємно їх поважати. Оскільки саме тепер гостро стоїть питання цілісності Української держави через агресію з боку Російської Федерації, що несе небезпеку й для Польщі, то це змушує й українців, як рівно ж поляків. Добре замислитися, як ми будуватимемо наше спільне майбутнє.